

класифікація, узагальнення. І на цій основі висловлювання критичних зауважень по суті опублікованого факту) (III-IV рівень готовності магістрів до науково-дослідної діяльності).

Кожний магістрант – неповторна особистість і розкритися може тільки в діяльності. Якою б не була діяльність (нудна, одноманітна, однопланова, різнопланова) потрібно шукати в ній творче застосування наявних можливостей. Лише на базі творчості можна відчувати емоційне піднесення та духовне зростання.

Використані літературні джерела

1. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: Підручник за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури. - 2 видання. – Київ: Центр учбової літератури, 2011.– 384 с.
2. Вітвицька С. С. Педагогічна підготовка магістрів в умовах ступеневої освіти: теоретико-методологічний аспект: Монографія. – Житомир: Видавництво: ЖДУ імені І.Франка, 2009. – 436 с.
3. Закон України „Про вищу освіту” // Інформаційний вісник МОН України. –2002. – №9. – С. 2-30. 181
4. Освіта ХХІ століття : професійно-педагогічний аспект : Збірник науково-методичних праць студентів магістратури // За заг. ред. проф. С.С. Вітвицької, доцента кафедри педагогіки Н.М. Мирончук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І. Франка, 2011. – 240 с.
5. Ступенева педагогічна освіта в умовах євро інтеграційних процесів: зб. наук.-метод. праць/за заг. ред. проф. С. С. Вітвицької, доц. кафедри педагогіки Н.М. Мирончук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І. Франка, 2012. – 272 с.

УДК 37.014.6:005.6+303.0947

Світлана Меркулова,
м. Київ

СКЛАДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

В статтє раскрываются организационные аспекты процесса педагогической ориентации старшеклассников общеобразовательных учебных заведений, в том числе технологии управления процессом в современных условиях.

Приводятся данные эмпирического исследования результатов процесса педагогической ориентации старшеклассников. В качестве критериев выступают качества личности, способствующие самоопределению к педагогической деятельности.

Определяются готовность управленческой команды к организации процесса педагогической ориентации старшеклассников с применением информационно-коммуникационных технологий и результаты этой деятельности.

Ключевые слова: *процесс педагогической ориентации старшеклассников, социально-педагогическая коммуникация, информационно - коммуникационные технологии, социальные технологии, каналы коммуникаций, организация процесса педагогической ориентации старшеклассников.*

The article is devoted to the uncovering organising aspects of the process of pedagogic orientation senior pupils of secondary schools and technologies of managing the above mentioned process in modern conditions.

Empiric research data of results of the process of pedagogic orientation senior pupils of secondary schools is described in the article. As criteria the author gives the qualities of personality conducting self-determination to pedagogical activity. Readiness of managing team to organising the process of pedagogic orientation senior pupils of secondary schools with the used of informative-communicative technologies and results of this activity is defined in the article.

Key words: *the process of pedagogic orientation senior pupils of secondary schools, social-pedagogical communication, informative-communicative technologies, social technologies, channels of communication, organising the process of pedagogic orientation senior pupils of secondary schools.*

Визначення майбутньої професії є нелегкою задачею для молоді в епоху інформаційного суспільства. З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету доступ до різних інформаційних джерел став простішим, проте, різноманіття інформації викликало питання її автентичності та достовірності. Комунікації в соціальних мережах, на форумах, де старшокласники часто шукають відповіді на питання, організовано на середньому а, іноді, низькому культурному рівні. Іншим видом джерел інформації про майбутні професії є різні рейтинги професій за популярністю та рівнем оплати праці, що, не в останню чергу, хвилює сучасну молодь. В переліку вищезазначених професій є юрист, фінансист, спеціаліст з ІТ (інформаційні технології), журналіст, менеджер з продажу тощо. Професія учитель серед них не зазначена, оскільки в сучасному суспільстві вважається мало оплачуваною і важкою. Імідж професії учитель є невисоким також з причини подачі негативної інформації про окремих представників професії в художніх джерелах, таких як серіали, кінофільми тощо.

Профорієнтаційні інтернет-джерела також не приділяють уваги професії вчитель. Постає задача виявити у старшокласників здібності до певних видів діяльності за психотипом особистості. Не віддаючи перевагу певній професії, розробники тестування пропонують перелік професій до яких схильна особистість (2–3 професії і більше) [14].

Іншою цікавою програмою з професійної орієнтації є Інтернет-проект «Освітній портал», що з'явився в он-лайні в січні 2003 р. Основною метою цього проекту є інформування громадян щодо вищої освіти в Україні. Так, на сайті є електронний довідник «ВНЗ

України», «Новини освіти та науки», «Каталог освітніх сайтів», «Календар освітніх подій» та багато інших цікавих розділів. Цей Проект розраховано на широке коло користувачів, що надає можливості особистісного підходу до обрання професії. [15]

Враховуючи відношення до професії вчителя у сучасному суспільстві, теоретичні досягнення в галузі профорієнтації на педагогічну діяльність, необхідність у відтворенні педагогічних кадрів, сучасний розвиток передачі інформації *головною метою* нашого дослідження є визначення складових, організаційно-педагогічних умов, сучасних форм, методів та технологій організації процесу педагогічної орієнтації старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів. Згідно з метою дослідження нами сформульовані наступні задачі: довести ефективність реалізації управлінських функцій у виконанні програми педагогічної орієнтації старшокласників на професію вчителя; сформулювати основні критерії визначення схильності старшокласників до педагогічної діяльності, створити позитивну історію професії вчитель, організувати процес педагогічної орієнтації старшокласників за принципами соціально-педагогічної комунікації із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій, що позитивно вплине на розвиток інтересу старшокласників до педагогічної діяльності.

Теоретико-методологічним надбанням нашого дослідження стали:

- психолого-педагогічні аспекти професійної орієнтації старшокласників (Г. Балл, В. Зінченко, Н. Ничкало, В. Моляко, В. Мадзігон, Н. Матяш, М. Тименко, Н. Федорова, Б. Федоришин, Н. Шевченко, О. Голомшток, В. Чистякова);
- теоретико-методологічні підходи до професійної орієнтації старшокласників (Д. Манн, Ф. Ньюмен, Д. Гранк, Т. Кампу, Р. Річі, М. Скотт);
- професійна орієнтація учнів у навчально-виховному процесі (В. Барк, К. Гуревич, С. Чистякова, О. Балл, М. Захаров, М. Калугін);
- управління процесом педагогічної орієнтації, в залежності між змістом освіти й соціально-економічним розвитком суспільства (В. Давидова, О. Ляшенко, М. Поташник, О. Пехота, Л. Тименко);
- форми і методи управління, вибудова схеми управління освітніми закладами та процесом освіти (Г. Єльнікова, О. Мармаза, В. Маслов, В. Демчук, Л. Дідковська);
- управління процесом педагогічної орієнтації, нові підходи (М. Калугін, О. Сазонов, Б. Федоришин, І. Зязюн, В. Кремень, В. Мадзігон, Л. Ващенко);
- проблеми професійно-педагогічної комунікації, визначення ролі сучасних комунікацій та методів успішних комунікацій (Р. Дилтс, Д. Делозьє, Е. Серновіц, Н. Волкова).
- використання інформаційно-комунікаційних технологій у підвищенні кваліфікації вчителів у навчально-виховному процесі та менеджменті освіти (А. Веліховська, Л. Калініна, Н. Морзе, К. Гораш, А. Гуралюк, Н. Фоміних).

Нами визначено термін *«процес педагогічної орієнтації»*, як *серію навчально-виховних заходів з повідомлення молоді про професію вчителя, виховання інтересу до педагогічної діяльності з урахуванням комунікаційної компетентності особистості, здатності працювати з людьми і передавати знання та інші особисті нахили»*.

Розділ I. Педагогічні проблеми обдарованої особистості

Організація процесу педагогічної орієнтації старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів має включати сучасні критерії передачі інформації: стислість, чіткість, швидкість. Першочерговим завданням нашого дослідження стало визначення зручних інформаційних джерел для всіх учасників процесу педагогічної орієнтації.

Респондентами в опитуванні стали організатори і учасники процесу педагогічної орієнтації старшокласників ЗНЗ із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій. Респондентам запропоновано обирати не один, а декілька варіантів відповідей з метою вибрати декілька зручних каналів комунікацій. Результати опитування надаємо в таблиці 1.

Таблиця 1.

Кількісні показники опитування респондентів

№ п/п	Питання для респондентів	Результати опитування (у відсотках)		
		директори, заступники директорів з виховної роботи, вчителі	батьки	старшокласники
1.	Джерела отримання додаткової інформації, необхідної для навчання, роботи: а) книга б) періодичні видання в) ЗМІ г) Інтернет	33 17 19 31	15 23 35 27	10 18 19 53
2.	Зручні канали спілкування: а) пряме спілкування б) мобільний зв'язок в) електронна пошта г) соціальні мережі	42 29 16 13	31 42 15 12	15 45 16 24
3.	Канали отримання нової інформації: а) збори б) соціальні мережі в) смс-розсилка г) сайт ЗНЗ	34 14 36 16	12 18 47 23	14 41 38 17
4.	Якби вам довелося представляти інформацію перед аудиторією які б саме допоміжні технічні ви засоби вибрали? а) інтерактивна дошка (за її наявності) б) наочний супровід доповіді (плакати, макети, зразки тощо) в) мультимедіа г) не вибрав(ла) би нічого, достатньо мого виступу	17 34 42 7	7 43 40 10	10 17 68 5

Так, враховуючи інтереси та доступ до інформаційних джерел (за результатами опитування) ми визначили наступні ІКТ, що стануть у пригоді для вирішення управлінських питань, прискоренні обміну інформацією, покращенні звернень управлінської ланки до старшокласників та стимуляції прогресу в управлінні процесом педагогічної орієнтації старшокласників. Останнім часом великої популярності набуває СМС Марке-

тинг, що є зручним, оскільки не всі сім'ї в Україні мають вільний доступ до Інтернету. З метою перебування членів управлінської ланки в постійному інформаційному полі використовуємо смс-розсилки, що надало можливість швидко збирати управлінську команду для прийняття термінових управлінських рішень. Для передачі інформації від управлінської ланки старшокласникам використовуємо також мобільний зв'язок, сайт школи та одну з більш популярних соціальних мереж «ВКонтакте» (vk). В організації різнопланових заходів з педагогічної орієнтації старшокласників стали у пригоді різні засоби мультимедіа, що забезпечили ефективність проведення різних навчально-виховних заходів.

Одним з елементів успіху організації процесу педагогічної орієнтації старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів стала позитивна динаміка діяльності адміністрацій ЗНЗ, батьків та вчителів, які проявили свої кращі педагогічні та управлінські якості, надаючи старшокласникам, таким чином, приклад позитивної педагогічної діяльності.

Первинні опитування організаторів процесу педагогічної орієнтації старшокласників із застосуванням ІКТ виявило необхідність короткострокових тренінгів. Організація процесу педагогічної орієнтації старшокласників відбувалась за нетрадиційним для ЗНЗ сценарієм, тому потребувала додаткових знань зі соціально-педагогічних комунікацій, просування професії на ринок праці, створення позитивного іміджу професії вчителів, що знайшло відображення у розробленому нами, в ході констатувального етапу, спец-курсі «Формування педагогічної спрямованості старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів», який ми запропонували організаторам процесу педагогічної орієнтації старшокласників ЗНЗ: *адміністрації, вчителям* ЗНЗ та, за бажанням, *батькам*. Використовуючи метод порівняння, ми мали змогу спостерігати за динамікою діяльності адміністративної команди, вчительського колективу та батьківського комітету на початку експерименту та після того, як вони прослухали курс –тренінг за трьома основними показниками:

1. знання складових професії вчителя для створення позитивного іміджу та зміни уявлення про професію серед старшокласників;
2. розуміння сутності процесу педагогічної орієнтації старшокласників, уміння працювати з цільовою аудиторією та готовність працювати в команді на позитивний результат;
3. уявлення про управління процесом педагогічної орієнтації старшокласників, взаємодію членів управлінської ланки, форми і механізми управління.

Динаміку кількісних показників «знання професії вчителя» ми відобразили у таблицях 2 і 3.

За наступним показником «розуміння сутності процесу педагогічної орієнтації старшокласників» нами було обрано чотири критерії:

- за першим критерієм учасники опитування мали виявити вміння визначати заходи, що мають вплинути на думку старшокласників відносно прихильності до професії «вчитель»;

Таблиця 2

**Результати респондентів за показником «знання професії учителя»
(директори, заступники директорів з виховної роботи, вчителі)**

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)	
		до тренінгу	після тренінгу
1.	Професійні якості	76	85
2.	Історія професії «вчитель»	58	82
3.	Сутність професії	78	90
4.	Учительська професія і суспільство	89	98
Середній статистичний результат:		75,25	88,75
Динаміка кількісних показників		13,5	

Таблиця 3

Результати респондентів за показником «знання професії учителя» (батьки)

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)	
		до тренінгу	після тренінгу
1.	Професійні якості	21	33
2.	Історія професії «вчитель»	12	24
3.	Сутність професії	18	31
4.	Вчительська професія і суспільство	50	61
Середній статистичний результат:		25,3	38
Динаміка кількісних показників		12,7	

- за другим критерієм запропоновано визначити цільову аудиторію;
- третій критерій – визначення форм подачі інформації про вчительську професію, в тому числі нових, із застосуванням ІКТ та соціальних комунікацій;
- за останнім критерієм було необхідно визначення ролі учасників та організаторів процесу педагогічної орієнтації.

Динаміку кількісних показників «розуміння сутності процесу педагогічної орієнтації старшокласників» відображено в таблицях 4 і 5

Таблиця 4

**Результати респондентів за показником «розуміння сутності процесу педагогічної орієнтації старшокласників»
(директори, заступники директорів з виховної роботи, вчителі)**

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)	
		до тренінгу	після тренінгу
1.	Складові процесу педагогічної орієнтації	42	57
2.	Цільова аудиторія	50	61
3.	Форма подачі інформації	54	68
4.	Організатори і учасники процесу педагогічної орієнтації старшокласників.	51	60
Середній статистичний результат:		49,25	61,5
Динаміка кількісних показників		12,25	

Таблиця 5

Результати респондентів за показником «розуміння сутності процесу педагогічної орієнтації старшокласників» (батьки)

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)	
		до тренінгу	після тренінгу
1.	Складові процесу педагогічної орієнтації	21	30
2.	Цільова аудиторія	50	62
3.	Форма подачі інформації	18	30
4.	Організатори і учасники процесу педагогічної орієнтації старшокласників.	26	35
Середній статистичний результат:		28,8	39,3
Динаміка кількісних показників		10,5	

Респонденти мали уявлення про традиційні форми і методи управління процесом орієнтації старшокласників на майбутні професії, що описано в багатьох джерелах. Кількісні показники готовності до нових форм, методів, механізмів управління процесом педагогічної орієнтації старшокласників на професію «вчитель» показано в таблицях 6 і 7

Таблиця 6

Результати респондентів за показником «уявлення про управління процесом педагогічної орієнтації старшокласників» (директори, заступники директорів з виховної роботи, вчителі)

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)	
		до тренінгу	після тренінгу
1.	Роль управлінської команди	52	62
2.	Тип менеджменту	50	61
3.	Структура управлінської команди	39	47
4.	Методи і механізми управління	34	45
Середній статистичний результат:		32,5	53,8
Динаміка кількісних показників		21,3	

Таблиця 7.

Результати респондентів за показником «уявлення про управління процесом педагогічної орієнтації старшокласників» (батьки)

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)	
		до тренінгу	після тренінгу
1.	Роль управлінської команди	43	56
2.	Тип менеджменту	26	31
3.	Структура управлінської команди	21	32
4.	Методи і механізми управління	17	29
Середній статистичний результат:		26,8	37
Динаміка кількісних показників		10,2	

Розділ I. Педагогічні проблеми обдарованої особистості

Таким чином, після тренінгу організатори процесу педагогічної орієнтації виявили готовність до використання сучасних технологій в діяльності з цільовою аудиторією, а саме:

- застосування ІКТ в обміні інформацією між учасниками процесу (активне використання смс-розсилок, інтернет-джерел, медіа- засобів подачі інформації тощо);
- використання сучасних соціальних технологій таких, як НЛП, «зв'язки з громадськістю», «сарафанний маркетинг» в організації процесу педагогічної орієнтації старшокласників.

Організаторами процесу педагогічної орієнтації старшокласників були виконані основні задачі. Спільними зусиллями педагогічних колективів і учнівського самоврядування було організовано науково-пошукову роботу з історії професії «учитель» результатом якої стало розуміння старшокласниками суті професії, розкрило багатогранність професії, виявило такі якості вчителя як: креативність, сучасність, комунікабельність, володіння сучасними комунікаційними технологіями.

Зроблено порівняльний аналіз професії вчителя з іншими професіями, основу яких складають комунікації і доведено до цільової аудиторії. Прикладом може слугувати спільність професії вчителя і журналіста: вміння знайти маловідому, ексклюзивну інформацію, придати їй форму, яку здатна сприйняти цільова аудиторія і застосувати сучасні технології передачі інформації для зацікавлення нею вищезазначеної аудиторії. Іншим прикладом є спільність професії учителя з акторською професією: чіткість вимови, публічні виступи перед аудиторією, емоційна подача інформації тощо.

Таким чином, досягнуто зміни уявлення про професію вчителя та викликано інтерес до неї тієї аудиторії, яка вважає себе здатною до публічної діяльності і не визначилась яку діяльність обрати. Тому, не випадково, для виявлення здатності у старшокласників до педагогічної діяльності нами обрано наступні критерії: 1) творчість (креативність); 2) комунікабельність; 3) працьовитість (діяльнісність); 4) зацікавленість (любов до дитини) до професії вчителя. Перші результати опитування зроблено на початку експериментального дослідження, другі – після проведення навчально-виховних заходів у процесі педагогічної орієнтації старшокласників. Результати та динаміка кількісних показників відображено в таблиці 8.

Таблиця 8

Результати респондентів на здатність до педагогічної діяльності

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)		
		початок	кінець	динаміка
1.	Творчість (креативність)	10	22	12
2.	Комунікабельність	8	18	10
3.	Працьовитість (діяльнісність)	8	13	5
4.	Зацікавленість до професії вчителя (любов до дитини)	4	12	8

В опитуванні на виявлення комунікабельності підтвердилась інформація про бажання старшокласників проводити обмін інформацією у віртуальному просторі. Лише 8 відсотків підтвердили власну комунікабельність, 22 відсотки респондентів виявились інтровертами. Після участі респондентів у заходах процесу педагогічної орієнтації кількісні показники виявились зовсім іншими, що доведено в таблиці 9

Таблиця 9

Результати респондентів на виявлення комунікабельності

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)		
		початок	кінець	динаміка
1.	Комунікабельність	8	18	10
2.	Частково комунікабельність	30	36	6
3.	Віртуальна комунікабельність	40	30	10
4.	Інтроверти	22	16	8

Виявлення працездатності (трудових якостей) та предметної спрямованості дало різні результати залежно від віку респондентів. 30 балів і вище набрали 10 відсотків респондентів 7–8 класів; разом з тим, серед 9–11 класів таких виявилось 30 відсотків, що свідчило про їх відповідальність і зацікавленість у навчанні. Результати респондентів на виявлення предметної зацікавленості та працьовитості наведено в таблиці 10.

Таблиця 10

Результати респондентів на виявлення працездатності (трудових якостей) та предметної спрямованості

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)	
		початок	кінець
1.	7–8 класи	5	10
2.	9–10 класи	20	27
3.	11-ті класи	40	46

Найкращі досягнення виявлено за критерієм «Обізнаність у професії «учитель» – 30 відсотків, що було досягнуто завдяки вдало створеній історії про професію «учитель» та рядом заходів, що розкривали нові грані професії. Результати респондентів на обізнаність у професії учителя наведено в таблиці 11.

Таблиця 11

Результати респондентів на обізнаність у професії учителя

№ п/п	Критерії	Результати опитування (у відсотках)	
		початок	кінець
1.	Обізнаність у професії «учитель»	5	35
2.	Здатність до навчання	20	25
3.	Об'єктивність	4	10
4.	Інтерес до професії учителя	5	18

Аналіз результатів діяльності старшокласників дав змогу переконатися, що при чіткій організації процесу педагогічної орієнтації старшокласників, правильному визначенні і дотриманні форм і механізмів управління вищезазначеним процесом, застосування сучасних інформаційно-комунікаційних і соціальних технологій має передумовою розвиток інтересу до професії учителя, що підтверджено позитивною динамікою вступу до педагогічних ВНЗ, що відображено в таблиці 12.

Таблиця 12

Динаміка зростання кількості випускників, що вступили до педагогічних ВНЗ

Рік проведення експериментального дослідження	Результати подаються у відсотках
2009р	10,3
2010р	12,5
2011р	13,1
2012р	16,5
Позитивна динаміка кількісних показників	+6,2

Таким чином, за умов:

- належної матеріально-технічної бази;
- створення адаптивної структури навчально-виховного процесу;
- науково-пошукової та дослідницької діяльності старшокласників;
- високий рівень кадрового забезпечення;
- доцільне використання варіативної складової навчальних планів;
- здійснення індивідуальної форми організації навчально-пізнавальної діяльності

учнів, створення ефективної моделі управління процесом педагогічної орієнтації старшокласників, застосування сучасних соціальних технологій та інформаційно-комунікаційних технологій, близьких аудиторії старшокласників (мобільний зв'язок, Інтернет) сприяло створенню якісного інформаційного середовища, створенню взаємодії між організаторами процесу педагогічної орієнтації та її учасниками. Це сприяло збільшенню кількості старшокласників які виявили інтерес до педагогічної діяльності.

Використані джерела:

1. Введение в педагогическую деятельность: Учеб. Пособие для студ. Высш. Пед. Учеб. заведений/ А. С. Роботова, Т. В. Леонтьева, И. Г. Шапошникова и др. / под ред. А. С. Роботовой – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – С. 84.
2. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посіб./ Н. П. Волкова – К: ВЦ «Академія», 2006. – 256с.
3. Дилтс Р. Моделирование с помощью НЛП. / Р. Дилтс. – СПб.: Питер, 2011. – 288 с.: ил. – (Серия «Практическая психология»)

4. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник. / І. М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352с.
5. Єльнікова Г. В. Основи адаптивного управління (тексти лекцій). / Галина Єльнікова. – Харків: Видав. гр.«Основа», 2004. – 128 с. (Серія «Бібліотека журналу «Управління школою»; вип. 3 (15).
6. Калініна, Л. М. Система інформаційного забезпечення управління загальноосвітнім навчальним закладом: монографія / Л. М. Калініна. – К.: Айлант, 2005. – 275 с
7. Кан-Калик В. А., Нікандров Н. Д. Педагогическое творчество. / В. А. Кан-Калик, Н. Д. Нікандров. – М., 1990. – С. 83.
8. Коджаспирова Г. М. Педагогика в схемах, таблицях и опорных конспектах. / Г. М. Коджаспирова – М., 2008. – С.167.
9. Кузьмин О. Є., Мельник О. Г. Основи менеджменту: Підручник. Вид. 2-ге, випр., доп./ О. Є. Кузьмин, О. Г. Мельник. – К.: Академвидав., 2007. – 464с.
10. Маслов В. І. Наукові основи та функції процесу управління загальноосвітніми навчальними закладами: Навчальний посібник. – Тернопіль, Астон, 2007. – 150 с.
11. Мишина Л. А. Связи с общественностью. Шпаргалка. (fb 2) – 56 розд. <http://www.Lib.rus.ec>.
12. Серновиц Э. Сарафанный маркетинг. Как умные компании заставляют о себе говорить. / Э. Серновиц; пер. с англ. Таиры Мамедовой. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2012. – 240 с.
13. Офіційний сайт розробників програми «Net Школа Україна» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://www.net-school.ru> – Заголовок з екрану.
14. Офіційний сайт організації «Профосвіта». [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://www.profosvita.org.ua/uk/career/articles/12.html> – Заголовок з екрану.
15. Освітній портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу – www.osvita.org.ua – Заголовок з екрану. Стаття «Інформаційно-комунікаційні технології» [Електронний ресурс]. – Р